

Globalització i ciutadania democràtica

Chantal Mouffe

L'autora pensa que la teoria política que predomina actualment és incapaç de concebre una forma de política democràtica apropiada per a aquesta època de postguerra freda i globalització. Per aquesta raó, considera que cal elaborar un nou model, que anomena "pluralisme agnòstic", els principis fonamentals del qual intenta definir. Al final presenta algunes reflexions relacionades amb el tipus de política progressista que considera la més adequada per aprofundir la ciutadania democràtica en l'època actual de globalització.

Els punts febles del model dominant

Avui dia les societats democràtiques es troben davant un repte i mal preparades per afrontar-lo. Lluny d'haver conduït a una transició fluida cap a una democràcia pluralista, l'esfondrament del comunisme ha obert el camí a una explosió de conflictes ètnics, religiosos i nacionalistes, que els liberals, en la gran majoria, no arriben a entendre. A parer seu, els antagonismes pertanyen a una època passada, un temps premodern en què les passions encara no les havia eliminat el «dolç comerç» ni substituït el domini racional dels interessos i la generalització de les identitats «postconvencionals». D'aquí ve la dificultat dels pensadors liberaldemocràtics per entendre la proliferació actual de particularismes i la nova emergència dels suposats antagonismes «arcaics».

Seria un error considerar aquesta situació com un simple problema temporal, que aviat es veurà superat pel progrés en la recerca empírica. De fet, es podria afirmar que és la mateixa estructura de l'enfocament dominant en la teoria liberaldemocràtica la que impedeix comprendre la conjuntura actual. Caracteritzada com ho està pel racionalisme, l'individualisme i l'universalisme abstracte, aquesta mena de teoria no pot discernir la naturalesa del polític ni la no-eradicabilitat de l'antagonisme. Sens dubte, el terme «polític» és cada vegada més present en la filosofia liberal, però l'àmbit del polític sempre s'aborda des d'una perspectiva individualista i racionalista que el redueix a l'economia o bé a l'ètica. Com a conseqüència d'això, no es poden copsar

la dinàmica de la constitució dels subjectes col·lectius ni el paper principal que tenen les passions i els antagonismes en aquest àmbit. Aquí rau l'explicació de la impotència de molts liberals a l'hora de proporcionar respostes apropiades per als problemes actuals.

Segons el seu escenari, els actors polítics es conceben com a individus racionals motivats només pel seu propi benefici racional, i que actuen, en el millor dels casos, sota les restriccions de la moral. Les passions s'esborren de l'esfera de la política, que es redueix a un camp neutral d'interessos en competència. En negar el fet de l'antagonisme, aquest enfocament exclou la possibilitat d'entendre la dinàmica de les seves formes possibles d'aparició. No és estrany, doncs, que quan s'enfronten amb els mateixos antagonismes que la seva perspectiva vol negar, els teòrics liberals només poden evocar un retorn de l'«arcaic».

Aquesta mena de racionalisme sempre ha constituït un obstacle per comprendre la naturalesa del polític en la seva dimensió antagonica, però, en la conjuntura actual, els seus punts febles es veuen com mai no s'havien vist. Les transformacions profundes que actualment tenen lloc de resultes del procés de globalització requereixen una comprensió adequada de la manera com es construeixen les identitats polítiques col·lectives i de les formes possibles de l'aparició de l'antagonisme, i això en una diversitat de relacions socials. Certament, és fonamental adonar-se que el polític no té una ubicació específica i determinada en la societat i que totes les relacions socials poden esdevenir el lloc d'antagonismes polítics.

Poder i antagonisme

El que hi ha en joc realment és la necessitat de reconèixer la dimensió del poder i l'antagonisme i el seu caràcter no eradicable. En postular l'existència d'una esfera pública en què s'haurien eliminat el poder i l'antagonisme i s'hauria realitzat un consens racional, el model dominant de la política democràtica nega aquesta dimensió i el paper fonamental que té en la formació de les identitats col·lectives.

Per contra, aquesta qüestió del poder i l'antagonisme es troba precisament al centre de l'enfocament que vull presentar, les bases teòriques del qual hem definit a *Hegemony and Socialist Strategy*.¹ En aquest llibre, hem intentat extreure totes les conseqüències, per a una concepció democràtica radical, de la no-eradicabilitat del poder i l'antagonisme i del fet que no ens en podem emancipar mai totalment, sinó tan sols d'una manera parcial. Això significa que la societat democràtica ja no pot concebre's com una societat que hauria realitzat el somni d'una harmonia o una transparència perfectes. El seu caràcter democràtic només pot aportar-lo el fet que cap actor social limitat no pot atribuir-se la representació de la totalitat ni afirmar així que té el «domini» del fonament de la societat. La tesi central del llibre és que l'objectivitat social es constitueix per actes de poder. Això suposa que tota objectivitat social

**LA QÜESTIÓ PRINCIPAL DE LA
POLÍTICA DEMOCRÀTICA NO ÉS
COM S'HA D'ELIMINAR EL PODER,
SINÓ COM S'HAN DE CONSTITUIR
FORMES DE PODER QUE SIGUIN
COMPATIBLES AMB ELS VALORS
DEMOCRÀTICS**

1. Ernesto LACLAU i Chantal MOUFFE, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Londres, 1985.

és, en última instància, política i que ha de mostrar els senyals de l'exclusió que governa la seva constitució. El punt de convergència entre objectivitat i poder és precisament allò que volem dir amb «hegemonia».

Aquesta manera de plantejar el problema indica que el poder no hauria de considerar-se com una relació *externa* que es dona entre dues identitats preconstituïdes, sinó que és el poder el que constitueix aquestes mateixes identitats. En una societat democràtica, la pràctica política no consisteix a defensar els drets d'identitats preconstituïdes, sinó a constituir aquestes mateixes identitats en un terreny precari i sempre vulnerable.

L'enfocament que defenso comporta una substitució de les relacions tradicionals entre la democràcia i el poder. Per a la visió habermasiana de «democràcia deliberativa», com més demo-

“LA POLÍTICA” CONSISTEIX A DOMESTICAR L'HOSTILITAT I A INTENTAR DESACTIVAR L'ANTAGONISME POTENCIAL QUE EXISTEIX EN LES RELACIONS HUMANES

cràtica sigui una societat el poder serà menys constitutiu de les relacions socials. Però si acceptem que les relacions de poder són constitutives del social, aleshores, la qüestió principal de la política democràtica no és com s'ha d'eliminar el poder, sinó com s'han de constituir formes de poder que siguin compatibles amb els valors democràtics. El fet de reconèixer l'existència de relacions de poder i la necessitat de transformar-les, mentre es renuncia a la il·lusió que ens podríem alliberar completament del poder, és específic del

projecte d'una «democràcia radical i plural» que hem definit a *Hegemony and socialist strategy*.

Un altre tret distintiu del nostre enfocament fa referència a la qüestió de la desuniversalització dels subjectes polítics. Intentem trencar amb totes les formes d'essencialisme, no tan sols amb l'essencialisme que envaeix, en un grau considerable, les categories bàsiques de la sociologia moderna i el pensament liberal i segons el qual tota identitat social es defineix perfectament en el procés històric del desplegament de l'ésser, sinó també amb el seu oposat directe: un cert tipus de fragmentació postmoderna extrema del social que es nega a donar als fragments qualsevol mena d'identitat relacional. En donar un èmfasi exclusiu a l'heterogeneïtat i la incommensurabilitat, aquesta visió ens priva de reconèixer fins a quin punt determinades diferències es construeixen com a relacions de subordinació i, per tant, han de ser qüestionades per una política democràtica radical.

Un model «agonístic» de democràcia

Les conseqüències de les tesis de política democràtica abans esmentades tenen un gran abast. Proporcionen el terreny teòric necessari per formular el model de democràcia alternatiu que anomeno «pluralisme agonístic».

Per tal d'aclarir les bases d'aquest punt de vista alternatiu, proposo distingir entre «el polític» i «la política». Quan parlo de «el polític», em refereixo a la dimensió d'antagonisme que és inherent a tota societat humana, antagonisme que pot prendre nombroses formes diferents i que pot aparèixer en diverses relacions socials. Per altra banda, «política» es refereix al conjunt de pràctiques, discursos i institucions que intenten establir un cert ordre i organitzar la coexistència humana en condicions que són sempre potencialment conflictives perquè es veuen afectades per la dimensió de «el polític».

Només quan reconeixem aquesta dimensió de «el polític» i comprenem que «la política» consisteix a domesticar l'hostilitat i a intentar desactivar l'antagonisme potencial que existeix en les relacions humanes, podem plantejar la qüestió fonamental per a la política democràtica. Aquesta qüestió, mal que pesi als racionalistes, no consisteix en com arribar a un consens racional que no es basi en l'exclusió, cosa que, de fet, és impossible. La política aspira a la creació de la unitat en un context de conflicte i diversitat. Sempre es preocupa per la creació d'un «nosaltres» mitjançant la determinació d'un «ells». La novetat de la política democràtica no és vèncer aquesta distinció nosaltres/ells, sinó la manera diferent com s'estableix. La qüestió central és com establir la discriminació nosaltres/ells d'una manera que sigui compatible amb la democràcia pluralista.

En l'àmbit de la política, això pressuposa que l'«altre» ja no es concep com un enemic que cal destruir, sinó com un «adversari», és a dir, es combatran les seves idees, però mai no es qüestionarà el seu dret a defensar-les. Amb tot, aquesta categoria de l'adversari no elimina l'antagonisme i hauria de distingir-se de la noció liberal de rival amb què de vegades s'identifica. Un adversari és un enemic legítim, un enemic amb qui tenim en comú una adhesió compartida als principis eticopolítics de la democràcia. Però el nostre desacord, pel que fa al significat i la implantació d'aquests principis, no podria resoldre's a través de la deliberació i la discussió racionals, d'aquí ve l'element antagonista en la relació. Arribar a acceptar la posició de l'adversari és experimentar un canvi radical en la identitat política, té més la qualitat d'una conversió que no pas d'una persuasió racional (de la mateixa manera que Thomas Kuhn ha afirmat que l'adhesió a un nou paradigma científic és una mena de conversió). Sens dubte, els acords són possibles. Són una part del procés de la política, però haurien de considerar-se com a treves temporals en una confrontació contínua.

Això explica la importància de distingir entre dues menes de relacions polítiques: l'una d'*antagonisme* entre enemics, i l'altra d'*agonisme* entre adversaris. Es podria afirmar que l'objectiu de la política democràtica és transformar l'«antagonisme» en «agonisme». Això té conseqüències importants per a la manera com concebem la política. Contràriament al model de «democràcia deliberativa», el model de «pluralisme agonístic» que defenso afirma que la tasca principal de la política democràtica no és eliminar les passions ni relegar-les a l'esfera privada amb vista a fer possible el consens racional, sinó mobilitzar-les a fi de promoure objectius democràtics. Lluny de posar en perill la democràcia, la confrontació agonística és, de fet, la seva mateixa condició d'existència.

El fet de negar que sempre seria possible una deliberació pública lliure i espontània de tot allò relacionat amb qüestions d'interès comú és, per tant, crucial per a la política democràtica. Quan acceptem que tot consens existeix com un resultat temporal d'una hegemonia provisional, com una estabilització del poder i que sempre comporta alguna forma d'exclusió, podem començar a concebre d'una altra manera la naturalesa d'una esfera pública democràtica. L'especificitat de la democràcia moderna rau en el reconeixement i la legitimació del conflicte i el rebuig a suprimir-lo imposant un ordre autoritari. Trencant amb la representació simbòlica de la societat com un tot orgànic –que es caracteritza pel mode holístic d'organització social– una societat democràtica deixa espai per a l'expressió d'interessos i valors oposats. Sens dubte, la democràcia pluralista exigeix un cert grau de consens, però un consens semblant afecta tan sols uns quants principis eticopolítics. Amb tot, atès que

ELS ACORDS SÓN UNA PART DEL PROCÉS DE LA POLÍTICA, PERÒ HAURIEN DE CONSIDERAR-SE COM A TREVES TEMPORALS EN UNA CONFRONTACIÓ CONTÍNUA

aquests principis eticopolítics només poden existir a través de nombroses intepretacions diferents i oposades, aquest consens segur que serà un «consens conflictiu». Això explica per què una democràcia pluralista necessita donar cabuda al dissens i a les institucions per les quals pot manifestar-se. La seva supervivència depèn de les identitats col·lectives que es formen al voltant de posicions clarament diferenciades, com també de la possibilitat d'escollir entre alternatives reals. Manllevant un terme de la teoria de sistemes, es podria afirmar que la política pluralista ha de concebre's com un «joc mixt», és a dir, en part col·laborador i en part conflictiu, no pas com un joc totalment cooperatiu, tal com la majoria dels pluralistes liberals voldrien que fos. Quan la dinàmica agonística del sistema pluralista es veu dificultada per una manca d'identitats democràtiques amb què ens podríem identificar, hi ha el risc que es multipliquin els enfrontaments en termes d'identitats essencialistes i de valors morals no negociables.

Per això mateix, un enfocament que revela la impossibilitat d'establir un consens sense exclusió té una importància fonamental per a la política democràtica. En advertir-nos contra la il·lusió que sempre es podria donar concreció a una democràcia totalment assolida, ens obliga a mantenir viva la discussió democràtica. Un enfocament democràtic «agonístic» reconeix la naturalesa real de les seves fronteres i les formes d'exclusió que inclouen, en lloc d'intentar dissimular-les sota el vel de la racionalitat o la moral.

Aquest enfocament agonístic, com que és conscient del fet que la diferència és la condició de possibilitat de constituir unitat i totalitat al mateix temps que proporciona els seus límits essencials, podria contribuir a subvertir la temptació sempre present en les societats democràtiques de naturalitzar les seves fronteres i essencialitzar les seves identitats. Per tant, seria molt més receptiu que no pas el model de democràcia deliberativa a la multiplicitat de veus que engloba una societat pluralista i a la complexitat de l'estructura de poders que implica aquesta xarxa

de diferències. En reconèixer que les identitats comprenen nombrosos elements, aquest enfocament es troba en una situació millor per preveure una identitat que accepta l'alteritat, que reconeix la porositat de les seves fronteres i s'obre a l'exterior que fa possible la seva existència. Admetent que només la hibriditat ens crea com a entitats diferents, pot contribuir a desactivar el potencial de violència que existeix en tota construcció d'identitats col·lectives i a crear les

**UNA DEMOCRÀCIA PLURALISTA
NECESSITA DONAR CABUDA AL
DISSENS I A LES INSTITUCIONS
PER LES QUALS POT
MANIFESTAR-SE**

condicions per a un «pluralisme agonístic» autèntic. Un pluralisme semblant reposa en el reconeixement de la multiplicitat dins un mateix i de les posicions contradictòries que comporta aquesta multiplicitat. La seva acceptació de l'altre no consisteix tan sols a tolerar les diferències, sinó a celebrar-les d'una manera positiva perquè reconeix que, sense alteritat, cap identitat no es podria afirmar mai. Aquest pluralisme valora la diversitat i el dissens, i no intenta establir una esfera pública d'on s'haurien eliminat, perquè els reconeix com la mateixa condició de possibilitat d'una vida democràtica lluitadora.

Un nou projecte d'esquerra

Concebre la democràcia moderna com una forma de pluralisme agonístic té conseqüències molt importants per a la política. Un cop que es reconeix que aquesta mena de confrontació

agonística és el que té d'específic la democràcia pluralista, podem comprendre per què una democràcia semblant requereix la creació d'identitats col·lectives al voltant de posicions clarament diferenciades, com també la possibilitat d'escollir entre alternatives reals. Aquesta és precisament la funció de la distinció dreta/esquerra. L'oposició dreta/esquerra és la manera com pren forma i s'institucionalitza el conflicte legítim. Si aquest marc no existeix o s'afebleix, el procés de transformació de l'antagonisme en agonisme queda obstaculitzat, i això pot tenir conseqüències nefastes per a la democràcia. Per això, cal resistir-se als discursos sobre «la fi de la política» o a la necessitat de superar l'esquerra i la dreta i anar cap a una «tercera via». La distinció dreta/esquerra no hauria d'abandonar-se, sinó que cal reformular-la per tal de considerar les transformacions de les identitats col·lectives que són el resultat de la globalització.

Als nostres dies urgeix restablir la centralitat de la política i això requereix traçar noves fronteres polítiques capaces de donar un impuls real a la democràcia. Un dels reptes crucials de la política democràtica és començar a oferir una alternativa al neoliberalisme. És l'hegemonia indiscutible actual del neoliberalisme el que explica que l'esquerra sigui incapaç de formular un projecte alternatiu creïble. La justificació que usualment es dóna per al dogma de «no hi ha alternativa» és la globalització. Certament, l'argument que se sol repetir contra les polítiques socialdemòcrates de tipus redistributiu és que les fortes limitacions fiscals a què s'enfronten els governs són l'única possibilitat realista en un món en què els votants es neguen a pagar més impostos i els mercats globals no permetrien cap desviació de l'ortodòxia neoliberal. Aquesta mena d'argument dóna per fet el terreny ideològic que s'ha establert de resultes d'anys d'hegemonia neoliberal i transforma el que és un estat de coses conjuntural en una necessitat històrica. En aquest cas, com en molts altres, la fórmula de la globalització s'invoca per justificar l'*statu quo* i reforçar el poder de les grans empreses transnacionals.

Quan se la presenta conduïda exclusivament per la revolució de la informació, la globalització es desprèn de la seva dimensió política i apareix com el destí al qual tots ens hem de sotmetre. És aquí precisament on hauria de començar la nostra crítica. Tot analitzant aquesta concepció, André Gorz ha afirmat que el procés de globalització ha d'entendre's més que com la conseqüència necessària d'una revolució tecnològica, com una maniobra per part del capital per oferir allò que era una resposta fonamentalment política a la «crisi de governabilitat» de la dècada dels setanta.² A parer seu, la crisi del model fordista de desenvolupament va produir un divorci entre els interessos del capital i els interessos dels estats nació. L'espai de la política es va dissociar de l'espai de l'economia. Sens dubte, aquest fenomen de globalització l'han fet possible les noves formes de tecnologia. Però, per implantar-se, aquesta revolució tècnica ha necessitat una transformació profunda en les relacions de poder entre els grups socials i entre les empreses capitalistes i l'Estat. El canvi polític ha estat el crucial. El resultat és que avui les empreses han aconseguit una mena d'extraterritorialitat. S'han emancipat del poder polític i apareixen com el lloc real de la sobirania.

**LA DISTINCIÓ DRETA-ESQUERRA
NO HAURIA D'ABANDONAR-SE,
SINÓ QUE CAL REFORMULAR-LA
A LA LLUM DE LES
TRANSFORMACIONS DE
LES IDENTITATS COL·LECTIVES
QUE SÓN EL RESULTAT
DE LA GLOBALITZACIÓ**

2. André GORZ, *Misères du présent, richesse du possible*, Paris, Galilée, 1997.

En revelar les estratègies de poder que han informat el procés de globalització, l'enfocament de Gorz permet veure la possibilitat d'una contraestratègia. Naturalment, és inútil limitar-se a rebutjar la globalització o intentar resistir-s'hi en el context de l'Estat nació. Només oposant al poder del capital transnacional una altra globalització, informada per un projecte polític diferent, tindríem la possibilitat de resistir amb èxit al neoliberalisme. La tasca més urgent amb què avui s'enfronta l'esquerra és començar a preveure una alternativa semblant. Certament, aquesta és la condició prèvia per a la revitalització de l'esfera pública democràtica que el model agonístic de política democràtica requereix.

És clar que aquesta alternativa al neoliberalisme no pot consistir simplement a tornar al model socialdemòcrata keynesià amb tots els seus punts febles. La lluita per la igualtat,

que es trobava al cor de la socialdemocràcia, cal concebre-la d'una manera més àmplia que tingui en compte la multiplicitat de relacions socials en què es dona la desigualtat i hauria de combatre's. De fet, les deficiències de la socialdemocràcia tradicional s'han degut a la seva incomprensió de les formes de subordinació que no tenen exclusivament una naturalesa econòmica. Per això, l'emergència dels nous moviments socials ha estat un moment definidor en la crisi del model socialdemòcrata.

**AVUI LES EMPRESES HAN
ACONSEGUIT UNA MENA
D'EXTRATERRITORIALITAT: S'HAN
EMANCIPAT DEL PODER POLÍTIC
I APAREIXEN COM EL LLOC
REAL DE LA SOBIRANIA**

En nombrosos països, la dreta ha sabut aprofitar-se d'aquesta crisi per mobilitzar suport a favor de l'embat neoliberal contra l'Estat del benestar. El que s'exigeix avui és una forma de política «democràtica postsocial», però amb la condició que això no signifiqui retrocedir rere la democràcia social a algun model liberaldemocràtic presocial. Amb tot, aquesta és precisament la mena d'idea que explica la lògica de moltes polítiques que propugna la «tercera via».

Una nova forma de política progressista ha de reconèixer que, com a conseqüència de la revolució de la informació, hi ha una dissociació creixent entre la producció de riquesa i la quantitat de treball que s'utilitza per produir-la, i que el problema principal que actualment han d'acarar les societats és la crisi del treball i l'exhauriment de la societat salarial. Hem entrat en una època força diferent en què ni el neoliberalisme ni el keynesianisme poden donar una solució al problema de la desocupació. Si no s'embrèn una reorganització dràstica del treball, la societat es veurà cada cop més polaritzada entre els qui treballen en feines estables i regulars i els qui o bé estan a l'atur o bé tenen feines a temps parcial precàries i mal protegides.

¿Quina unitat d'autogovern democràtic?

Aquesta situació planteja una sèrie de qüestions noves que no poden abordar-se al nivell de l'Estat nació, sinó només en un context més ampli. No cal dir que aquest context no pot estendre's per tot el planeta. El govern democràtic requereix l'existència d'unitats en què la sobirania popular pugui exercir-se i això comporta fronteres. És una il·lusió perillosa imaginar la possibilitat d'una ciutadania cosmopolita que es basés exclusivament en una idea abstracta de la humanitat. La democràcia és impensable sense la delimitació d'un *demos*, d'aquí la importància d'establir les

condicions per a un autogovern democràtic efectiu. Aquestes unitats han de ser idèntiques a l'Estat nació, i es pot defensar la coexistència d'unitats més petites i de més grans, segons la mena de problemes que cal abordar i el tipus de qüestions que s'ha de decidir. Segons aquest enfocament, la globalització ha de concebre's, sobretot, en termes d'una doble regionalització, és a dir, la formació d'unions regionals de diversos estats nació, unitats que estarien formades al seu torn per subregions compostes de parts de diversos estats nació. Aquesta nova forma de pluralisme podria augmentar, en gran manera, les possibilitats per a la participació popular en les decisions que afecten la configuració de l'associació política i la naturalesa de la ciutadania.

En aquest context, considero particularment interessants els diversos intents d'elaborar una nova concepció del federalisme. Per exemple, Massimo Cacciari, antic alcalde de Venècia, ha fet propostes en aquest sentit i ha afirmat que actualment caldria una revolució copernicana que desconstruís radicalment l'aparell centralista, autoritari i burocràtic de l'Estat nació tradicional. A parer seu, l'Estat modern es va desmantellant a conseqüència de dos grans moviments: l'un micronacional i l'altre supranacional. D'una banda, des de dins, sota la pressió dels moviments regionalistes o tribalistes, i, de l'altra, des de fora, com a conseqüència del creixement de les potències i les institucions supranacionals i del poder creixent de les finances mundials i les empreses transnacionals. Cacciari considera que el federalisme és la resposta a aquesta situació. Un federalisme que reconeixeria la identitat específica de les regions diferents, de les ciutats diferents, no pas per separar-les, sinó, al contrari, per establir les condicions d'una autonomia concebuda i organitzada sobre la base de relacions múltiples d'intercanvi entre aquestes regions i aquestes ciutats. Un federalisme semblant combinaria la solidaritat i la competència, i constituiria una forma d'autonomia exercida en sistemes que s'integren d'una manera conflictiva.³

Si es vol impedir que les conseqüències de la globalització siguin la imposició d'un sol model homogeneïtzador de societat, és urgent imaginar noves formes d'associacions en què el pluralisme pugui prosperar i les possibilitats per a la participació popular puguin ampliar-se; per això, trobo molt suggestiva aquesta nova visió federalista. Com que ens permet preveure noves formes de solidaritat basades en una interdependència reconeguda, podria oferir una de les idees centrals al voltant de la qual les forces democràtiques podrien organitzar-se, i això situaria la vida en la lluita agonística que he defensat. En contra de les il·lusions antipolítiques d'un govern mundial cosmopolita i de l'obsessió estèril i condemnada per l'Estat nació, la redescoberta i la reformulació de l'ideal federalista representa, a parer meu, una manera molt prometedora d'afrontar els reptes que es plantegen a la democràcia al segle XXI.

EL PROBLEMA PRINCIPAL QUE ACTUALMENT HAN D'ACARAR LES SOCIETATS ÉS LA CRISI DEL TREBALL I L'EXHAURIMENT DE LA SOCIETAT SALARIAL: NI EL NEOLIBERALISME NI EL KEYNESIANISME PODEN DONAR UNA SOLUCIÓ AL PROBLEMA DE LA DESOCUPACIÓ

3. Poden trobar-se algunes d'aquestes idees en el document «Towards a New Federalism» que Cacciari va escriure per a un debat polític a Itàlia. Se n'ha publicat una traducció al francès a *Krisis*, núm. 22 (març 1999).

Bibliografia

- APPADURAI, Arjun, *Modernity at large*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996.
- ARCHIBUGI, Daniele i David HELD (eds.), *Cosmopolitan democracy*, Cambridge, Polity Press, 1995.
- BOHMAN, James i William REGH (eds.), *Deliberative democracy*, Cambridge (EUA), MIT Press, 1997.
- HELD, David, *Democracy and the global order*, Stanford, Stanford University Press, 1995.
- SASSEN, Saskia, *Globalization and its discontents*, Nova York, The New Press, 1998.

CHANTAL MOUFFE va estudiar a les universitats de Lovaina, París i Essex, i ha ensenyat i investigat a diverses universitats d'Europa, Amèrica del Nord i Amèrica Llatina. Actualment és directora del Centre for the Study of Democracy de la Universitat de Westminster, a Londres. Els seus últims llibres són *The return of the political* (1993) i *The democratic paradox* (2000).

Traducció de l'anglès: M. Lluïsa Parés Carpio.

Aquest article ha estat publicat per primera vegada en català al número 8 de la revista IDEES (octubre/desembre 2000).